

Gaál Ernő (1941) egyiptológus, egyetemi tanár. Az ELTE BTK Egyiptológiai Tanszékének vezetője, az Ókortudományi Intézet igazgatója.

Bakenamun és Amenhotep sírja a Khokha-dombon

Gaál Ernő

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyiptológiai Tanszékének oktatói az elmúlt két évtizedben tevékenységüket kibővítették Egyiptomban folytatott helyszíni kutatásokkal, amelyekbe mind a graduális, mind a doktorandusz hallgatókat bevontuk. 1983-tól kezdve, amikor Kákósy László és Fábíán Zoltán Imre társaságában megtették az első „kapavágásokat” a Khokha-dombon, minden ősszel és tavasszal, az ásatási idények időszakában, magyar beszédű hangos a domboldal.

A nevezetes domb, amely ma már csak nevében őrzi az egykori gyümölcsöskertek, az őszibarackosok emlékét, Luxorral átellenben, a Nílus nyugati partján helyezkedik el. A domb területén már az Óbirodalom végén sírokat vágtak a sziklába, és ez a tény a későbbiekben csak tovább növelte a temető ezen részének jelentőségét. Théba, az ókori Egyiptom egyik későbbi alapítású fővárosának temetőjében nemcsak uralkodókat, ezek feleségeit és gyermekeiket helyezték örök nyugalomba, hanem magas és alacsonyabb

rangú, világi és vallási vezetőiket is ide temettek el. A megközelítően a túlpárti Karnak és Luxor templomok közötti területen kialakított ókori temetőkörzet helyén az idők során falusias jellegű települések láncolata alakult ki, amelyek füzéreként övezték a Nílus árterületét az adott folyam szakaszon.

Akkor, amikor Egyiptomot idegen csapatok, előbb a franciák, majd röviddel utánuk az angolok szállták meg, ezzel egyidejűleg hihetetlen mértékben megnőtt a kereslet Európában az egyiptomi régiségek iránt, nemcsak itt a Khokha-dombon, hanem Egyiptom-szerte mindenütt, ahol a régészeti lelőhelyek közelében élő fellahok számára nyilvánvalóvá lett, hogy lakóhelyük alatt igazi „kincseshánya” rejtetik. A helybeliek nem sokat késlekedtek, kihasználták a konjunktúrát, és saját hasznukra kezdtek kutatni értékes leletek után, aminek következtében szinte ipari méreteket öltött a sírrablás.

A KHOKHA-DOMB ELSŐ FELFEDEZŐI

A fiatal francia tábornok, Bonaparte Napoleon (1769–1821), akit 1797. december 25-én a francia akadémia a „halhatatlanok” közé emelt, immár

A Khokha-domb rétegvonalas térképe

akadémikusként, a Direktórium támogatását is elnyerve végre megvalósíthatta álmát, a „keleti hadjárat” néven elhíresült vállalkozását, és 1798. július 2-án partra szállt Egyiptom földjén, az Alexandriától alig húsz kilométerre lévő Marabu-öbölben. A francia expedíciós sereget 175 tudós is elkísérte. Ezek között ott volt Edmé François Jomard (1777–1862) mérnök, aki minden bizonnyal az európaiak közül elsőként kereste fel a nevezetes dombot, és elhozott onnan két égetett agyagtéglát is, amelyeken Dzsehutimesz neve s titulusa olvasható.

Mohammed Ali (1769–1849), aki önállósította magát a Portától, megnyitotta országa „kapuit” az idegenek előtt. Ezzel az intézkedésével, immár sokadszor a világtörténelemben, útjára indította azt az Egyiptomhoz kapcsolódó „divatőrület”-hullámot, amelyet a szakirodalom joggal nevezett „egyiptomániának”. E szellemi áramlat, amely az ókori Rómát ugyanúgy „átszínezte”, mint a reneszánsz kori Itáliát, most Napoleon Franciaországát és ennek politikai riválisát, az Egyesült Királyságot is megfertőzte, sőt hatása kimutatható volt még a 20. század harmincas éveiben is. A nyitást követő években Egyiptomot szinte előzönlötték az idegenek, akik közül a Khokha-dombbal kapcsolatban Bernardino Drovetti (1776–1852) olasz diplomata nevét kell elsőként megemlítenem, aki Napoleon seregében szolgált az egyiptomi hadjárat idején. Hírnevét azzal alapozta meg, hogy megmentette Joachim Murat (1767–1815) tábornok életét, aki, miután megkapta a francia állampolgárságot, alexandriai főkonzulként tevékenykedett. Drovetti egész életét kitöltötte az egyiptomi műtárgyak felvásárlása, „életműve” három, akkoriban alapított múzeumot (Torino, a sárd király által alapított egyiptológiai gyűjtemény; a párizsi Louvre elődje, a X. Károly alapította múzeum; a berlini múzeum egyiptológiai gyűjteménye) is meg tudott tölteni Egyiptomban vásárolt műtárgyakkal. De ezekben az években arra is jutott ideje és energiája, hogy Mohammed Ali tanácsadójaként kivitelezze Egyiptom közigazgatási reformját. Utazásai során 1820-ban bejárta az Oázisokat, feljegyzéseit, geográfiai megfigyeléseit Jomard beépítette a *Description de l'Égypte* köteteibe.

Drovetti felkérésére Antonio Lebolo is munkához látott Thébában, ahol a „sírablók” egyik, egymással is vetélkedő csoportját vezette. Életpályájáról alig tudunk valamit († 1826 után), de minden bizonnyal ő volt a „jelke”, motorja annak a bandának, amely Dzsehutimesz és felesége sírkamrájából „kirángatta” a gránit szarkofágok fedeleit, amelyek ma a torinói múzeum állandó kiállításán láthatók (az intézmény raktárában 27 pecsétes téglát is őriznek). Lebolo sziklába karcolt nevét a lejtfolysós elején fedeztük fel. Feltehetően Jean-Jaques Rifaud (1786–1845?) francia szobrász és műgyűjtő is ehhez a csoporthoz tartozhatott, amelynek tagjai Drovetti megbízásából vásárolták fel a műtárgyakat; Rifaud, látogatásának örök emléket hagyva, nevét a Dzsehutimesz-sír egyik termének mennyezetére fáklyával „írta” fel. Az *Ókor* folyóirat előző számában Bartos Zoltán közöl érdekes részleteket a 19. század elején lezajlott és Rifaud

által dokumentált „leletmentésről”. Otthagytta kézjegyét a sírban Joseph (Giuseppe) Rosignani is, aki 1818 és 1834 között ténykedett és Lebolo társaként járhatott a területen.

Amikor az egyiptomi alkirály, Szaid pasa 1858. június 1-jén Auguste Mariettet (1821–1881) kinevezte az Egyiptomi Régészeti Szervezet igazgatójának, ha nem is azonnal, de fokozatosan beszűkültek az illegális ásatások lehetőségei. 1881 nyarán történt, hogy Gaston Maspero (1846–1916), a régészeti szervezet második igazgatója, aki szabadságát, a nyári hónapokat Párizsban töltötte, híreket kapott arról, hogy a luxori bazárban királyi temetkezések mellékleteit kínálják fel sorozatosan eladásra. Minden jel arra mutatott, hogy a nyugati parton felfedeztek egy újabb kincsesbányát. Maspero asszisztensére, Émile Brugschra (1842–1930) bízta a nyomozást, akinek, miközben gazdag turistának adta ki magát, már korábban is felajánlottak egy, a 21. dinasztia korára datálható szobrot, amit ki is fizetett, és hajlandónak mutatkozott további tárgyak megvásárlására. Ekkor felvezették az Abd el-Raszul család házába, ahol sírmellékletek egész sorát mutatták neki, melyek a 19. és a 20. dinasztia korában készültek. Brugsch ekkor letartóztatta a három testvért, Mohammedet, Ahmedet és Szolimánt, akiket a qurnai falufőnök elé vittek, hogy az lefolytassa a kihallgatást. A három testvért megkínózták, de nem árulták el titkukat, és az ügyet lezárták. Pár év elteltével az egyik testvér, Mohammed mégis elkotyogta, hogy Musztafa Aga, aki három követségnek, a brit, a belga és az orosz külképviseletnek is konzulatusi ügyintézője volt, orgazdaként segítette a fivéreknél, hogy túladhassanak az értékes leleteken. Musztafa Aga a kialakult egyezség és 500 font átvétele után megmutatta Brugschnak a rejtkehelyet, amelyhez Mohammed, aki ekkor is a régészeti hivatal alkalmazásában állt, testvérei társaságában el is vezette őt. A világhíres rejtkehelyet Deir el-Bahariban Hatsepszut, III. Thotmesz (18. dinasztia) és a 11. dinasztia korában élt fáraó, Nebhetepre Mentuhotep halotti templomai fölötti sziklakaréj jobb oldalán fedezte fel Ahmed (TT 320), amikor gondos gazdaként elkóborolt kecskéjét keresve egy aknába mászott utána az állatnak. Az újonnan felfedezett sírról sokáig úgy gondolták, hogy eredetileg Jahmesz-Inhapi királynénak, II. Ta-aa Szekenenré (17. dinasztia végén) feleségének készült, de múmiájának elhelyezéséből (közel a bejáratához, I. Ramszesz, I. Széthi és II. Ramszesz múmiái mögött) újabban arra következtettek, hogy Jahmesz-Inhapi testét máshol temethették el, a TT 320-ba csak később kerülhetett. Kiderült azonban, hogy a rejtkehely eredetileg II. Pinodzsem (kb. Kr. e. 990–969) családi sírhelyéül szolgált, ahová csak I. Sesonk (Kr. e. 945–924) uralkodásának 11. éve után „költöztették” be közel 50 személy mumifikált testét és temetkezéseik mellékleteit. Az Abd el-Raszul fivérek, akik a rejtkehelyet tíz éven keresztül titokban tudták tartani úgy, hogy darabonként adogatták el a tárgyakat, sőt, mint azt Mohammed 1891-ben bevallotta Maspero hivatali utódjának, Eugène Grébaut-nak (1946–1915), fivéreivel együtt kiraboltak egy 21. dinasztia korára datálható sírt is, amelyet még 1881-es lebukásuk után is éveken át rendszeresen fosz-

togattak. Amit otthagytak a sírban, azzal is meg lehetett volna tölteni egy múzeumot: körülbelül 100 koporsót és múmiát, temetkezési kellékek tucatjait szállította Grébaut a kairói múzeumba. – Csak érdekességként említem, hogy a sírrabló testvéreket hosszú étellel ajándékozta meg Allah. Ahmed 1919-ben, Mohammed pedig matuzsálemi korban, 1926-ban halt meg. Sejk Alival, a hírhedt Abd el-Raszul klán egyik tagjával, az örökifjú sírrabló-ivadékkal, aki szintén magas kort ért meg, több alkalommal magam is beszélgettem a Marsam hotel kertjében (az épület a Nílus nyugati partján áll, 1924-ben nyitották meg, a luxori Chicago House elődje volt). Jóllehet ma is hallani konkrét esetekről, sírrablásról, raktári lopásokról, ezek száma megállapodni látszik.

MAGYAR ÁSATÁSOK

E rövid kitérő után térjünk vissza a tanszék régészeti tevékenységére, amely egy kivétellel a ramesszida kori sziklásírokra koncentrált. Röviden szóba kell hoznom a thébai sírkutatás bennünket kifejezetten érintő területét. A thébai nekropolisz hivatalnoksíriai (közkeletű elnevezésükön: a „nemesek” temetője) katalogizálásának előmunkálatait A. H. Gardiner és A. E. P. Weigall kezdte meg. A munka második fázisát R. Engelbach zárta le, amikor már 334 sírt írtak le és számoztak be a katalógusban. Bertha Porter (1852–1941) és Rosalind L. B. Moss (1890–1990) elévülhetetlen érdemeket szerzett azzal, hogy kiadta azokat a katalógus-köteteket, amelyek száma időközben immár nyolcra bővült. Mind a ketten évtizedeken keresztül rendíthetetlen szorgalommal gyűjtötték az adatokat; gyűjteményükben minden olyan egyiptomi tárgy megtalálható, amely igazolt régészeti környezetben került elő és hieroglif szöveg olvasható rajta. A hatalmas adatbázis – amelyet joggal tartunk úgy számon, mint a thébai nekropolisz „Bibliáját” – második bővített kiadása már 409 sírről tud. 1996-ban jelent meg Friderike Kampp korábban doktori disszertációként híressé vált munkája. Ebben már a hivatalosan sorszámokkal jelölt 414 sír, illetve a Porter–Moss katalógusban *tombs without official numbers* kitéttel jelölt 52 sír mellett még további 551 olyan sírt is dokumentált a kétkötetes mű szerzője, amelyek többségéről tudott ugyan a tudomány, de ezek feldolgozását egyelőre érdektelennek ítélte. A szerző sajnos elkövette azt a „hibát”, hogy nem folytatta tovább a Porter–Moss által a thébai nekropolisz magánsíriainak számozására kialakított és eddig a gyakorlatban is bevált rendszert.

A tanszék ásatási tevékenységét három helyszínen folytatja: a Khokha-dombon, az Ilwet el-Sheikh Abd el-Qurnán és a Keleti Sivatagban, Bi'r Minayh térségében.

A thébai temetőben munkánkat nagyban segítette az a tény, hogy a Khokha-domb egészét, illetve azt a területet, ahol az általam vezetett feltárások folynak, még 1997-ben felmérték, mivel korábban még nem készültek régészeti célra is megfelelő léptékű térképek. A rétegvonalas térképet Vasáros Zsolt okleveles építészmérnök, akkoriban még végzős hall-

gató és diáktársai készítették. Építészmérnök barátunk, aki „örökös tagja” a velem együtt dolgozó csapatnak, folyamatosan gondozza ezt a térképet. Az *Ókor* jelen számában is az ő építészeti rajzait használtam fel munkánk illusztrálására.

A domb lábánál, az első sírutcában dolgozott a 2003. januárjában elhunyt Dr. Kákósy László, az MTA levelező tagja, aki 1983 és 2001 között a Dzsehutimesz sírkopplexum (TT 32) területén fejtett ki egyebek mellett régészeti és a sír falain található szövegek értelmezéséhez kapcsolódó tudományos tevékenységet. Munkáját Schreiber Gábor tanársegéd folytatja 2002-től, aki ez év április elején fejezte be idényét azzal, hogy kiásta a sírtemplom harmadik *pülón*-párjának alapjait a hozzá csatlakozó második nyitott udvar falmaradványaival egyetemben. A Dzsehutimesz-sír munkálataival párhuzamosan feltártuk a 18. dinasztia idején élt Amenhotepnek a ramesszida kori „területrendezések” során részben elpusztult sírját (TT 64) is, amelyet Dzsehutimesz és Nebszumenu (TT 183) sírjai fogtak közre.

A domb harmadik sírutcájában 1995-től dolgozik Dr. Fábíán Zoltán Imre (Magyar Képzőművészeti Egyetem) Nofermenu (TT 184) végső nyughelyén, aki II. Ramszesz korában Théba polgármestere volt. Fábíán Zoltán idén április legelején fejezte be 10. ásatási idényét.

Dr. Bács Tamás egyetemi docens 1995-ben fogott hozzá és mind a mai napig folytatja a IX. Ramszesz uralkodása idején ismételt használatba vett Imiszeba-sír (TT 65) feltárását. A sír első tulajdonosa a 18. dinasztia, Hatsepszut korában élt Nebamun volt. A kérdéses régészeti objektum a körzet fölé 489 méteres magasságba emelkedő Ilwet esh-Sheikh Abd el-Qurna oldalában, a hegycsúcs észak-keleti lejtőjének alsóbb traktusában elhelyezkedő teraszon, az azóta már elbontott Kr. u. 6–7. századi kopt kolostor (Küriakosz) helyén található. A helybéliek a hegyet egyszerűen csak el-Qurn (szarv) néven emlegetik.

Dr. Luft Ulrich egyetemi tanár 1998-ban a Keleti-sivatag Bi'r Minayh nevű körzetében kezdte meg epigráfiai és régészeti kutatásait. Kollégám úgy tervezi, hogy csoportja 2004 őszén, a hatodik idénnyel köszön el az embert próbáló tereptől. Őt sikeresen befejezett expedíciójuk több új tudományos eredményt hozott. Felfedezéseik közül a teljesség igénye nélkül meg kell említenem a számos sziklarajzot, sziklába karcolt feliratot, amelyeket rajzban, fotóban is dokumentáltak, miközben feltártak és felmérték egy átmeneti jellegű települést a hozzá tartozó temetővel együtt, továbbá felkutatottak azokat a helyeket, ahonnan az ókori egyiptomiak nemcsak speciális minőségű kőtömböket szállítottak a folyóvízbe, hanem fémbányászattal is foglalkoztak.

A MENHEPERRÁSZONEB–BAKENAMUN-SÍR

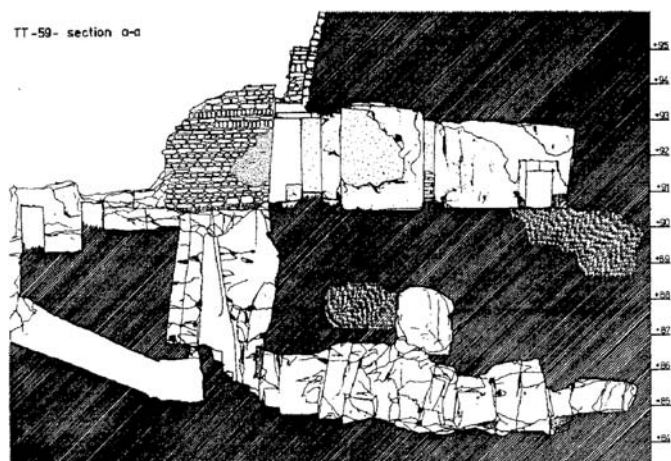
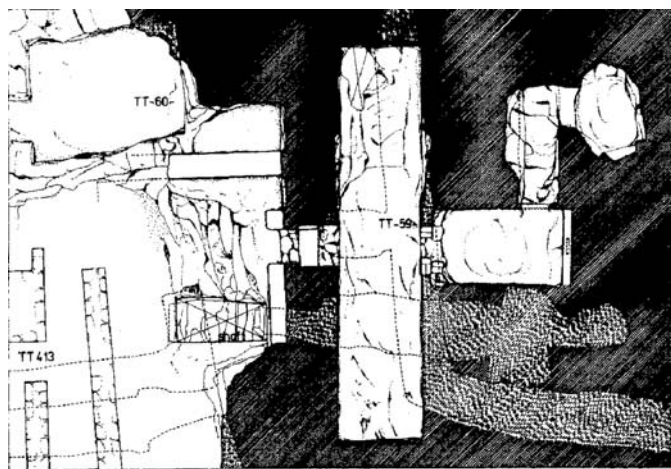
A sírt a kairói Egyiptomi Múzeum nyugállományban lévő egykori vezetője, Dr. Mohammed Saleh fedezte fel, aki a 60-as évek közepén tevékenykedett a qurnai inspektorátus munkatársaként, a Qenamun-sír (TT 412), az óbirodalmi

Uniszanh-sír (TT 413), illetve a Nofermenu-sír közvetlen közelében folytatott ásatai és helyreállítási munkálatai „melléktermékeként”.

Sabry Abd el-Aziz úr (akkoriban a Régészeti Hivatal gurnai részlegét vezette főigazgatói rangban) engedélyével 1995 tavaszán, a tervezett ásatásom előtti évben, rövid látogatást tehettem a sírban. A sziklasír bejáratát ekkor már egy Dr. Saleh által beépített vasrácsos ajtó zárta el a kíváncsi érdeklődők szeme elől. A helybéli régészeti felügyelőség pánceszekrényében őrzött lakatkulcsok között – hosszas keresés után – megtalálták azt is, amelynek címkéjén a következő szöveget írták fel arab nyelven: „Bakenamun: TT 184 melletti szám nélküli sír”. A kérdéses objektumot F. Kamp „keresztelte át” saját rendszerének szellemében, azóta a TT 59 sorszámot használjuk.

Amikor beléptem a sziklasír első termébe, annak ellenére, hogy a terem bal oldalát lezáró fal felső, a mennyezethez csatlakozó részén átszakadt és vastag törmelék réteg borította, maga a terem és a belőle nyíló ún. *tengelyes folyosó* ki volt tisztítva. A rövid terepszemle után úgy döntöttem, hogy az Egyiptomi Régészeti Hivaltól engedélyt kérek a sziklasír feltárására és tudományos feldolgozására.

Az 1996 és 1999 közötti években dolgoztunk munkatársaimmal együtt a Bakenamun-sírban és annak előudvarában. Már a feltárások megkezdése előtt is, de azóta is ku-

A Menheperrászoneb/Bakenamun-sír alaprajza és metszete

tatok minden olyan bibliográfiai adat után, amelyben nyomára bukkanhatnék Bakenamun sírjára vonatkozó, utaló adatokra.

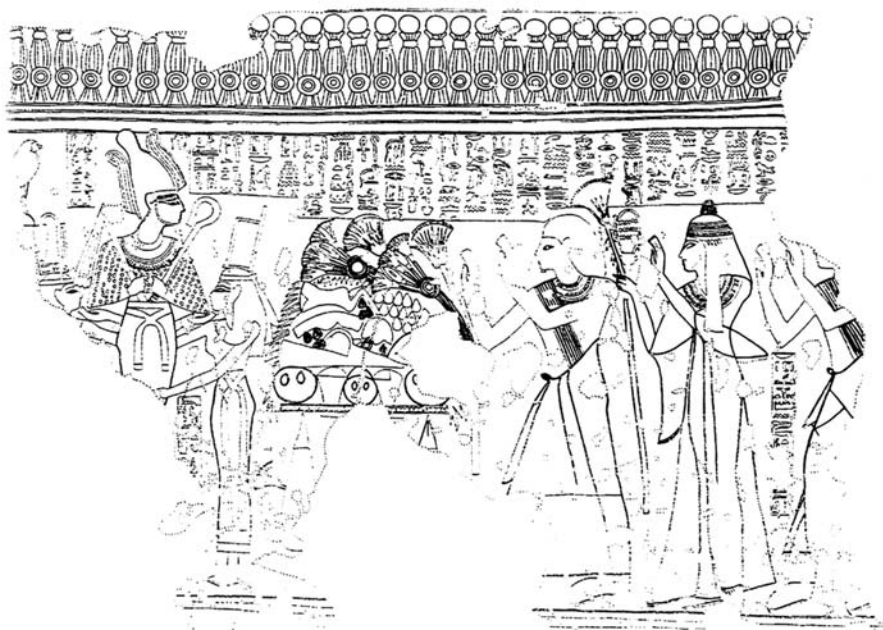
Fábián Zoltán hívta fel a figyelmemet arra a közleményre, amely az egyik olasz szaklapban jelent meg H. S. K. Bakry tollából. Az 1969-ben megjelent folyóiratszámában olvasható az első, a kérdéses sírutcára vonatkozó hivatkozás, miszerint 1969 márciusában, amikor befejezéséhez közeledett a thébai Uniszanh (TT 413) sír kitisztítása, felfedeztek egy másik, a 19. dinasztia korára datálható sziklasírt is Bakenamun TT 414-es (!) számot viselő sírjától délre. Azóta az ideiglenes sorszámot Anh-Hornak a közeli 'Asasírban található sírja örökölte meg. Jean Leclant az egyiptomi és a szudáni régészeti feltárásokat ismertető cikksorozatában az 1970–1971-es ásatási idényekre utalva megismételte Bakry információit. Az előbbieken ismertetett két hivatkozás tulajdonképpen nem is a Bakenamun-sírra, hanem csak annak lokalizálására szorítkozik, hiszen a következő mondatokban már H. S. K. Bakry a közvetlen szomszédságában lévő Amenhotep-sírről (TT 61) közöl adatokat, amelyről még szó lesz ebben a közleményben. Dr. Saleh, aki elsőként hatolt be ezekbe az objektumokba, egyetlen sort sem vetett papírra erről a két sziklasírról. Be kell vallanom, nem jártam sok sikerrel a Bakenamun-sírra vonatkozó adatok összegyűjtésével. Azt kell gondolnom, hogy a nemzetközi egyiptológia egyszerűen nem vett tudomást erről a régészeti objektumról a felfedezését követő közel harminc évben.

A négy egymást követő ásatási idényben sikeresen elvégeztünk minden egyes olyan munkát, azaz a régészeti feltáráshoz, az építészeti rajzok elkészítéséhez, az előkerült leletek dokumentálásához elengedhetetlenek ítélt munkafázist, amelyet az utóbbi húsz évben kialakult íratlan nemzetközi „szabvány” is megkívánt. Egyszóval tulajdonképpen minden készen áll ahhoz, hogy a sírt egy későbbi és gazdaságilag is kedvezőbb időpontban publikálhassuk.

A következőkben a rendelkezésre álló kereteken belül csak a legfontosabb adatokat közlöm a Menheperrászoneb–Bakenamun-sírról.

Menheperrászoneb kora

A sír első tulajdonosának neve Menheperrászoneb volt, aki a 18. dinasztia első felében élt. Felételezzük, hogy a sír tulajdonosa az első terem sziklába vágása és dekorációjának elkészítése után rövidesen meghalt, s nem érte meg annak átadását. Első látogatásom idején még láthattam titulusát is, „a királyi írnok” szóösszetételt, amely személynevét előzte meg a kolumnákba rendezett feliratszakaszon. A 2. kép középső részén található üresen hagyott helyen mind a mai napig látható az a négy kolumnás töredékes szöveg, amely „ledobta” a rákent festékréteget. A sír új tulajdonosa Bakenamun volt, aki Menheperrászoneb falképeit úgy tün-tette el, hogy azokat egyszerűen átfestette. Szerencsénkre

Bakenamun tengelyes folyosóját díszítő falkép a terem jobboldali falán

olyan silány minőségű kötőanyaggal kikevert festéket használtak munkásai, amely nem állta ki az idő próbáját, és a képek egyes darabjai „hamar” leváltak a Menheperrászoneb által kitűnő minőségben kivitelezett képekről. (Természetesen tudjuk, hogy a restaurátorok már régen kidolgozták azt a módszert, amelynek segítségével az egymásra festett falképeket akár rétegenként is le lehet „fejteni” a falról, de ez a művelet piaci áron tetemes összegeket emészt fel.) Bakenamun titulúsának első jelcsoportja („a királyi írnok”) azonban a feltárás megkezdésekor már nem volt látható a fal adott helyén.

Menheperrászoneb földi maradványait a sír homlokzatának jobb oldalán elhelyezkedő akna mélyén induló folyosó végén kialakított teremben helyezték el.

Feltételezzük továbbá azt is, hogy Dr. Saleh magát az aknát és a hozzá kapcsolódó folyosót nem tisztította ki. Mivel az említett vízszintes folyosó tetején tátongó beszakadáson keresztül elméletileg be lehetett jutni az Amemhotep-sír (TT 61) *lejtőfolyosójába* – ahogyan ezt a „mutatványt” Schreiber Gábor is megtette, aki a folyosó ezen szakaszán több ép tálat és kartonázs-fragmentumot is felfedezett –, nem tartjuk valószínűnek, hogy Dr. Saleh emberei felfedezhették ezt a járatot. A járat első szakasza az Amenhotep-sír második terméből indul ki, de a járatot tökéletesen elzárta a Menheperrászoneb-sír első termének bal oldali sarkában, a későbbiekben felfedezett rabló-járaton lezúduló törmelék, amelyet első, sírban tett látogatásom idején láttam.

Menheperrászoneb korai halála és eltemetése után a sírt lezárták. Az elkészült részek méreteit, az egyes építészeti egységek szerint, itt közlöm: *Homlokzat*: jóllehet a sír második tulajdonosa jelentős mértékben átépítette, mégis jól kivehető az a félkör alakú sziklafelület (kb. 8,50 m széles és 5 m magas), amelyet csak durván, elnagyoltan faragtak meg.

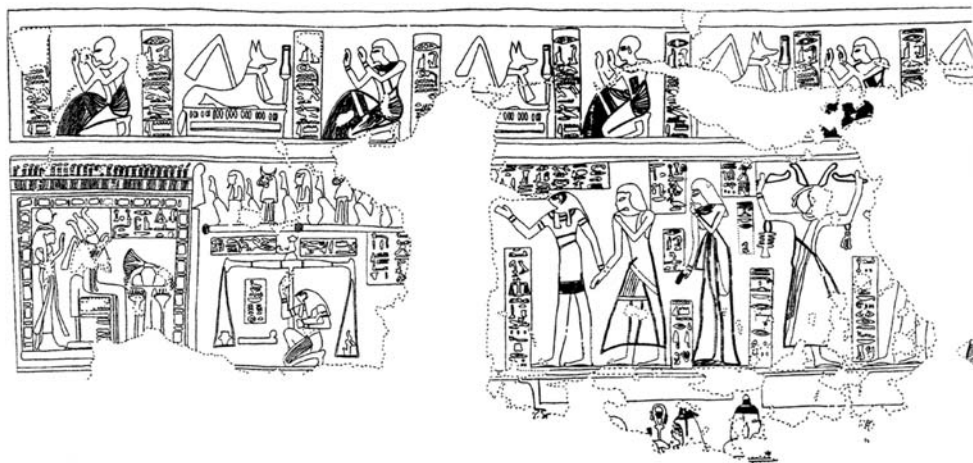
az ásató itteni, a Khokha-dombon folytatott tevékenységét csak a fentebb említett két közlemény taglalja, amelyben nem tették közzé azokat a fényképeket, amelyek segítségével nyomon lehetne követni a feltárás fontosabb mozzanatait, csak Vasáros Zsolt megfigyeléseire, minden részletet dokumentáló felméréseire és nagy műgonddal készült rajzaira hagyatkozhatunk. Az óegyiptomi munkaszervezés sajátossága jól megfigyelhető itt is, nevezetesen az, hogy több munkacsoport dolgozott egyszerre a különböző munkahelyeken. Például, a sír homlokzatának kialakítása mellett nekiálltak a bejárat és az első terem, valamint a homlokzat jobb oldalán elhelyezkedő akna, illetve az ebből nyíló folyosó hajtásához. Az eredeti homlokzatot sohasem fejezték be, ez a feladat Bakenamunra várt.

Az ún. *keresztfolyosó* megközelítően 11 m hosszú és 2,20 m széles, a terem magassága közel 3 m.

A homlokzat előtt, annak jobb sarkába vágott *akna* szája kb. 2,50 x 1,00 m, mélysége az első lefelé vezető lépcsőfok szintjénél valamivel több mint 4,00 m. A durván kifaragott 4 lépcsőfok (ezek egybemért magassága kb. 1 m) után, egy, a sziklába vágott, gondosan megmunkált bejárat kapun keresztül (1,60 x 0,78 x 1,50 m) léphetünk be a tetemkezési helyre. Innen indulva juthatunk be a 10,10 m hosszú vízszintes *folyosóba*, amelynek hármastagolású struktúrája, romossága és befejezetlen állapota ellenére is, egyértelműen meghatározható. A következő egység, az *összekötő szakasz* (4,50 x 1,90 x 1,50 m) egy csarnokszerű terembe (2,50 x 2,50 x 1,50 m) vezet át (ezt a terem a folyosó tengelyére keresztben vágják ki), ahol egy újabb, de lényegesen kisebb méretű teremben (1,60 x 0,90 x 1,40 m), a *sírkamrában* végződik.

Ami a Menheperrászoneb-kori dekorációs program jelenleg is látható fragmentumait illeti, tudni kell, ahogyan ezt már az előbbieken említettem, hogy csak a *keresztfo-*

lyosó falképei készültek el. Sőt mi több, úgy gondoljuk, hogy az ún. *tengelyes folyosó* ki sem vágta még – vagy finomítva állításomat: itt, azon a helyen, ahol a következő terem csatlakozott volna, még nem haladtak előre a munkálatok –, amikor a sír első tulajdonosa jobb életre szenderült. Biztosak vagyunk abban, hogy a második termet Bakenamun vágatta be a sziklába. A terem jobb kézre eső felének dekorációja, amelyet Bakenamun festetett ki, kifejezetten jó ál-

A Bakenamun-sír falfestményének részlete a keresztfolyosóban

lapotban vészelte át a századokat. A terem másik fele azonban áldozatául esett a természet romboló erőinek. A sírutcát romba döntő földrengés(ek?) alkalmával leszakadt Qenamun sírjának sziklamennyezete is. A domb sziklájának minősége kifejezetten rossz. A mésző vékony lemezekből álló rétegei (ezek 5–10 centiméter vastagságúak, ráadásul a rétegek dőlésszöge megközelítően 80°-os szögben rögzült) egyszerűen elváltak egymástól a tektonikus mozgások következtében. A földmozgás következményének tudható be az is, hogy a *tengelyes folyosó* bal oldalán elhelyezett falképek többsége megsemmisült az őket tartó sziklával együtt. A terem elpusztult baloldali, rövidebb falát több ezer napon szárított vályogtégla beépítésével helyreállítottuk. Mivel a sír bal oldali felén a Bakenamun-kori átfestés a vakolattal együtt levált, néhány foltban Menheperrászoneb faliképei csodával határos módon túléltek a katasztrófát. A 18. dinasztia korában elkészült dekorációt ezen a falszakaszon minden valószínűség szerint három sávra osztották fel: a felső sávot, amely megsemmisült (a szemközti falon megmaradt nyomok is erre utalnak), a *heker*-fríz foglalta el; a középső sáv teljesen kitörött; csak a legalsó sávban maradtak meg a falkép töredékei. Az ajtótól a terem sarkáig húzódó jelenetsor (majdnem 5 m hosszú) az áldozatvivőket mutatja, akik a baldachin (?) alatt ülő elhunytak, Menheperrászonebnek hozzák ajándékaikat.

Bakenamun kora

Bakenamun életútját csak az újra használatba vett sírban fellelhető szövegek segítségével tudjuk vázlatosan megrajzolni. Ismerjük titulását, miszerint a karnaki Mut templomban purifikációs papként működött, aki több tiszteletbeli címet is a magáénak tudhatott, mint pl. az „istenatya” és a „titkok tudója”. Felesége neve és címe jól olvasható: Rai asszony Amun énekesnője volt. Igaz ugyan, hogy Bakenamun felesége a *tengelyes folyosó* jobb oldalán (az ún. *heker*-fríz alatt), életnagyságot közelítő magasságú személyek társaságában is szerepel, Bakenamun és egy férfi

között, akinek alakja nevével együtt egy függőleges törésvonal mentén kitörött. Csak találgathatunk, hogy ki lehetett ez férfi, aki a *keresztfolyosó* másik helyén, ugyancsak töredékes környezetben, megjelenik a házaspár mögött. Felmerült bennünk annak lehetősége, hogy talán a házaspár fiát ábrázolja a falkép. Visszatérve a *tengelyes folyosó* feleségképére, a rövid kolumnákba rendezett szövegben az olvasható, hogy a *ház asszonya Montu isten énekesnője, aki Théba városának ura*. Az asszony háta mögött olvasható kolumna ugyan megismétli az előbbi kitételt, de maga a személynév nagyon töredékes. Az, hogy Bakenamun felesége két isten szolgálatát is ellátta énekesnőként, nem szokatlan jelenség.

A sír második tulajdonosának életidejét ugyan egyelőre, adatok hiányában pontosan nem tudjuk dinasztiahoz kötni, de a Bakenamun-kori, épségben megmaradt falképek festészeti sajátosságai (a szürkés-kék háttér, a jobbára téglalap alakú vörös alapozású szövegmezők, amelyekre a hieroglifákat világoskék festékekkel vitték fel) olyan festőiskolára utalnak, amelynek tagjai ugyanezen színekkel több sírt is kifestettek. Fábián Zoltán beprézelte magát a TT 32-es sír úgynevezett *lejtőfolyosója* elején található rablójáraton keresztül egy olyan, eddig még be nem számozott sírba, amelynek festészeti megoldásai hasonlóak Bakenamunéhoz. Másik párhuzamot kínál Naht-Dzsehutimesz sírja (TT 189), amelynek falait ugyanilyen típusú díszítőfestéssel készítették el. A Bakenamun-sírt mindenképpen ramesszida korinak tartjuk, és ennek a korszaknak a végére datáljuk. A Bakenamun-kori dekoráció minden egyes faliképét, így az itt láthatóakat is Illés Orsolya és Schreiber Gábor készítette.

Bakenamun életében vágta a sziklába a *tengelyes folyosó*t (kb. 3,20 x 2,00 x 2,20 m), a kisméretű *szoborfülkét*, amelyben kifaragták a sziklából a házaspár ülőszobrait (a T-formájú thébai sírok harmadik termét, az ún. *szentélyt* itt a szoborfülke helyettesíti).

A ramesszida korszak „divatjának” eleget téve a miniatűr szoborfülkéhez hasonló méretben készítették el a *lejtőfolyosó*t is (kb. 2,80 x 1,00 x 1,60 m) a *tengelyes folyosó*

Fajansz Hórusz-fiak az Amenhotep-sírből
(4,68 cm, 4,12 cm, 3,50 cm, 4,10 cm; Tihanyi Balázs felvétele)

bal oldalának végén, ahova belépni egy sziklába vágott ajtón (kb. 1,00 x 0,70 m) lehet. A *lejtfolysó* ismét derékszögben fordul jobbra, három durván faragott lépcső után érkezik el a „tojás”-formára emlékeztető *sírkamrába*. Dr. Saleh ásatási munkásai, akik feltehetően nem tudtak megbirkózni a gránit szilárdságúvá keményedett finom porral, amely szikrát szórt a csákányok ütemes csapásai következtében, feladták a sírkamra kitisztításának embert próbáló feladatát.

A ma is látható homlokzatra merőlegesen felhúzott, napon szárított téglákból rakott fal, amely túlélte a földrengést (a párja, ha egyáltalán volt, elpusztult), jellegzetes ramesszida kori téglaméreteket mutat (32 x 16 x 8 cm).

A sír bejárata mellett, annak bal oldalán a fal síkjára felhordott malterréteg segítségével sztélét formáztak meg. Az egyetlen piros festékfolt (feltehetően a festett sztélé utolsó maradványa), amelyet 1996-ban látni véltünk, azóta lekopott.

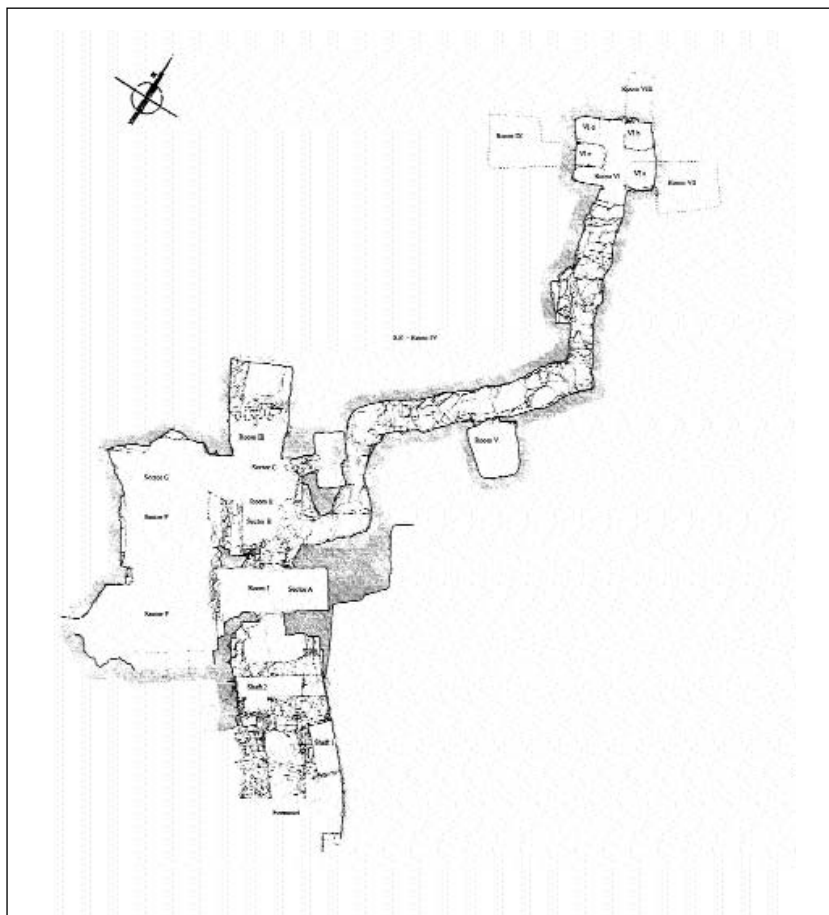
Ami a sírkomplexum területén előkerült leleteket illeti, az előttünk már korábban megbolygatott területen nagyon keveset találtunk, jóllehet az általunk feltártakon számos lelet került napvilágra. Bakenamun sírkamrájában 328 terrakotta *usébit*, majdnem egy teljes sorozatot fedeztünk fel. Ezek közül 30 darab tartozott az ún. felügyelők csoportjába. A nagyszámú *usébit* mellett több fajansz amulett (29 darab), két beazonosítható sírkúp, három későkori, mészkőből faragott pseudo-kanopusz-edény töredéke és az ásatási idények alatt folyamatosan restaurált és le is rajzolt cserépedények gazdagították leleteinket.

AZ AMENHOTEP-SÍR

A qurnai inspektorok körében csak az „orvos sírjaként” emlegetett régészeti objektumot is Dr. Mohammed Saleh fedezte fel, aki a 60-as évek derekán, mint azt már az előbbi

oldalakon is megemlítettem, a Khokha-domb oldalában te-reprendezési munkálatokat folytatott.

1996-ban arra kértem Yasser Yussuf Ahmed inspektort, tegye lehetővé, hogy munkásainkkal, akik a Bakenamun-sír belsejében a leomlott zárófal felhúzásával foglalatostkodtak, védőburkolatot készíthessünk az „orvos sírja”, az addig a tűző nap romboló hatásától nem védett, állagában rohamosan romló architrávja elé, amelyet már régóta nem óvott a területet mindenütt elborító mészkő zúzalék. Az inspektor engedélyével hozzáláthattunk a készülő burkolat helyének kitisztításához. Amikor ezzel végeztünk, megkértem kollégámat, Fábrián Zoltánt, hogy ragadja meg a kínálkozó alkalmat, csússzon be azon a keskeny nyíláson, amelyet embereink már megtisztítottak. A sírba Dr. Saleh után másodikként ő hatolhatott be. Barátom minden sérülés nélkül megúsza azt a pillanatot, amikor „nadrágféken” lecsúszott a magasan álló törmelékkúp oldalán. Bekapcsolta zseblámpáját, körülnézett, s még arra is volt ideje, hogy a *tengelyes folyosó* bejáratán a tulajdonos nevét és titulását lejegyezze. Én a könnyebb utat választottam. Amikor befejeződött a védőburkolat elkészítése, megláttam, hogy a szomszédos sír (TT 60) falán, amely közös volt Amenhotepével, nagyméretű lyuk tátong, amelyet szárazon rakott lapos mészkődarabokkal töltöttek ki. Ezeket eltávolítva én is benézhettem az orvos „fényárban fürdő” sírjába. A visszarakott tömböket cementes habarccsal erősítettük meg, amely azóta is állja a sarat.

Az Amenhotep-sír és lejtfolysójának alaprajza

1999-től folyamatosan dolgozunk az Amenhotep-sírban. 2003. novemberének végén sikeresen fejeztük be negyedik ásatási idényünket. Az elmúlt években a sír előudvarát, a TT 60 sorszámot viselő objektumot, az előudvar aknáit, valamint a ramesszida kori átépítés korában készült *lejtfolysót* és az annak végén elhelyezkedő sírkamrák mindegyikét kitisztítottuk.

A 18. dinasztia korabeli tulajdonos

A *sír első tulajdonosáról* eddigelé semmit sem sikerült megtudnunk. Feltehetően a 18. dinasztia korában vágatta sírját a Khokha-domb sziklájába. Temetkezési helyét az előudvar jobb oldalán elhelyezkedő 1. aknában jelölte ki halála előtt. A kitisztított aknában és a sír más részein eltemetett személyek csontanyagát 2002. novemberében két antropológus is megvizsgálta, és úgy találták, hogy az ide temetettek száma megközelíti a 70-et. Az 1. aknában közülük 19 volt gyermekkorú. Az eltemetett személyek mellékletei között semmi sem mutatott arra, hogy közöttük lett volna a sír első tulajdonosa.

A 2. aknából előkerült fehérre meszelt dísztelen ládakoporsóba temetett egyénről sem tudtuk meg, hogy életében milyen néven mutatkozhatott be. A sírablók által kibontott múmiapólyái minőségéből, a mumifikálás módjából arra következtethetünk, hogy a római korban érte utol a halál. Amikor kitisztítottuk koporsóját, horrorisztikus kép tárult szemeink elé, halottunknak ugyanis három koponyája volt. A sírablók, akik kincsek után kutatva nem kímélték a bepólyázott múmiákat sem, képletesen szólva, szinte ledarálták a temetkezési mellékleteket. Mivel munkájukat az illegális feltárásokat folytatók igencsak sietősen végezheték, nem várhatjuk el tőlük, hogy maguk után rendet rakjanak. Így érthető, hogy az ilyen „csodák-furcsaságok” szinte mindennaposak az egyiptomi ásatási körzetekben.

III. Ramszesz korabeli tulajdonos: Amenhotep

A *sír második tulajdonosáról* valamivel többet tudunk. Annak ellenére, hogy eddig még nem jutottunk el a feltárások során ahhoz a ponthoz, amikor az épen maradt falakra felírt szövegekkel foglalkozhattunk volna, a két ajtókeretre (a sír bejáratát, illetve a *tengelyes folyosó* bejáratát keretező szövegekről beszélünk) felvésett hieroglifák már elegendő támpontot nyújtanak a sírban eltemetett személyek azono-

sításához. (A következő évadra tervezzük, hogy nekilátunk a sírfalra festett képek, jelenetek, illetve az ezeket kíséző, sok esetben alig látható szövegek értelmezéséhez.) A bejáratí architráv szövegét, már amennyit 1996-ban belőle látni lehetett, illetve a 2. terem bejárata felett elhelyezett feliratot is ismertük, amelyet Fábíán Zoltán skiccelt le. Itt jegyezzük meg ismét, hogy a Bakenamun-sír első említését a szakirodalomban H. S. K. Bakrynak köszönhetjük, de az utalás lényegileg Amenhotepre, az orvosra vonatkozik. Jelentős előrelépést hozott az a Labib Habachi és szerzőtársa által publikált tanulmány, amelyben kilenc, eddig ismeretlen orvos adatait, közöttük Amenhotepét is közkinccsá tették.

Dr. Saleh, a felfedező ebben a sírban sohasem dolgozott: valószínűsíthető, hogy a barlangszerű objektum feltárásáról annak igazán romos és életveszélyesnek ítélt állapota miatt lemondott. De a tulajdonosok nevét és titulását minden érdeklődő szakemberrel készségesen közölte. Az architrávokra felvésett feliratok szerint: *Ozirisz, az Amun birtokok vezető orvosa, Amenhotep, az igazhangú, és „nővére”, a ház úrnője, Amun énekesnője, Mutemheb, az igazhangú nyugszik a sziklasírban.*

Hosszú ideig bizonytalanok voltunk abban, hogy vajon melyik ramesszida uralkodó idején alakíthatta át Amenhotep a felszabadult objektumot. Első ötletünk, hogy az újrahasznosítás II. Ramszesz idején történt, nem volt alaptalan, ugyanis olyan tárgyi bizonyítékkal rendelkezünk, amelynek birtokában biztosra mehettünk. A perdöntő bizonyíték egy olyan napon szárított vályogtégla volt, amely II. Ramszesz pecsétjét viselte a tetején. A kérdéses tégla (II. Ramszesz pecsétjével megjelölt téglákból még további két darab is előkerült), más téglák társaságában, amelyeket a sziklafal megerősítésére építettek be, a *keresztfolysó* és a *tengelyes folyosó* csatlakozásában kialakított kapunyílás belső oldalán, balra található. (A *tengelyes folyosó* baloldali, hosszú fala feltehetően már az átalakítási

munkálatok kezdete előtt elpusztult. Ezt a falat ugyanis téglából húzták föl, amely egy későbbi földmozgás következtében ismételen leomlott.) Álláspontunkat csak a feltárási munkálatok második szakaszában kellett revideálnunk, amikor előkerült az a festett mészkötőredék, amelyből nyilvánvaló lett számunkra, hogy a sírt III. Ramszesz idején vették újra használatba. A három, részben töredékes „névgyűrű” mindegyike III. Ramszesz különböző névformáit takarja.

A TT 61 méretei

A nyitott *előudvar* mérete (kb. 9,00 x 4,70 m) szerénynek mondható, de még mindig látszik bejáratí kapuzatának

Fa usébtí Amenhotep sír-mellékletei közül (19,8 cm; Tihanyi Balázs felvétele)

sziklára alapozott, téglából épített jobb oldali sarka. Az udvar tengelyébe helyezett, kb. 1,50 m széles, fokozatosan lefelé ereszkedő, 8 méter hosszúságú „rámája”, amíg eléri a mészkőbe vágott bejárati kapu talppontjának szintjét, megközelítően 2,20 métert esik.

Az 1. aknát (kb. 2,30 x 1,00 x 7,00 m), amelybe a sír első tulajdonosát temethették, az udvar jobb oldalának nagyjából a közepére vágták be.

A 2. aknát (kb. 3,20 x 1,00 x 4,00 m) az itt elhelyezett ládakoporsó jellegzetességei alapján római korinak tartjuk.

A 3., közvetlenül bejárati kapu előtt elhelyezett akna száját (kb. 2,70 x 1,20 m) homokkal hoztuk szintbe és vékony cementes habarccsal vontuk be, mivel egy kibontott akna nagyon megnehezítette volna a sírból való ki-be közlekedést. Feltárására a későbbiekben kerítünk sort.

Mivel a bejárat architrávja fölött a szikla „eltűnt”, az építők kénytelenek voltak kiegészíteni azt mészkőtömbökkel, napon szárított téglafelhasználásával, hogy eleget tegyenek a szigorú óegyiptomi kánon szabályainak. Ilyen esetekben a gyakorlott thébai mesteremberek, akik fel voltak készülve arra, hogy a megrendelő minden kívánságát teljesítsék, a homlokzat függőleges sziklafalát kiegészítették. Az általános gyakorlat szerint a fal koronáját különböző alakú égetett idomtég-lák és sírkúpok segítségével alakították ki. A homlokzatot lezáró *homorú pártázat* és az alatta elhelyezett *pármatag* töredékes példányai előkerültek a Amenhotep-sír ásatási munkálatai során. Furcsának tűnhet, hogy a pecsételt felület, lévén a *homorú pártázat* talpán, amelyet habarccsal rögzítettek helyére, nem volt látható.

A sziklasír első terme, az ún. *keresztfolyosó* baloldali, rövidebb záró fala, valamint a bejárati kapukeret bal oldalának nagy része elpusztult a sírutcát több alkalommal is megrázó földrengések következtében. Mindkét falat Vasáros Zsolt barátunk saját kezűleg rakta fel, állította helyre. A terem mérete megközelítően: 5,00 x 2,00 x 2,10 m.

Az első és a második terem közötti átjárást biztosító, sziklába vágott ajtókeret ugyan sérült, de sikerült a fragmentumok többségét helyükre tenni. A vörös színűre festett keret felső részén, szimmetrikus elrendezésben, két-két isten látható, akiket az architráv tengelyében egymásnak hátat fordítva ábrázoltak. Az istenpár elé gazdagon megrakott áldozati asztalokat helyeztek, amelyekhez a házaspár mindkét tagja adoráló kéztartással közeledik. Az a két isten, akiknek arca kifelé, a keret jobb oldalának irányába fordul: a trónuson ülő, az ún. *atef*-koronát viselő *Ozirisz* (az *atef*-korona az ún. összetett koronák családjába tartozik, amelynek alkotóelemei között ott van a felső-egyiptomi uralkodók fehér, ezüsből készített sisakszerű koronája, amelynek csúcsát legömbölyítették; a koronát egy-egy

strucctoll fogja közre; a korona alsó szélén kos- és bikaszarvak, napkorong és *ureusz*-kígyók láthatók: ezt a korona típust kizárólag a túlvilág királya, valamint az egyiptomi uralkodók viselhették.), aki mögött *Ízisz* istennő áll, fején a jellegzetes, tehén-szarvakkal övezett napkorong-koronával és az elmaradhatatlan *ureusz*-kígyóval. A másik oldalon látható istenek közül a trónuson helyet foglaló istenség neve: *Ré-Harakti*, akinek fejékét az *ureusz*-kígyós napkorong díszíti; háta mögött egy férfi istenség áll, nevezetesen *Hórusz*, akinek a fején az ún. kettős korona látható, amely a fehér színű (ezüst) felső-egyiptomi és az alsó-egyiptomi király hatalmi jelvénye, a vörös korona (a jellegzetes spirális díszítéssel és a magas tarkórésszel) „összedolgozásából” jött létre.

A *tengelyes folyosó* bal oldala teljes hosszában megsemmisült. A leomlott vályogtéglafalat az itt leletként talált téglák beépítésével, illetve – mivel ezek száma csekély – újonnan vetett darabokkal kipótolva fel fogjuk építeni. A terem mérete kb. 4,00 x 2,70 m. A előbbiekben „barlangnak” nevezett terem eredeti magassága megközelítette a 2 métert.

Az ún. *szentély*, a harmadik terem mérete kb. 4,20 x 2,50 x 1,60 m. Ezen a részen két feltételezett akna is sejthető, amelyek kitisztítása még várat magára. A *szentély* hátsó traktusában téglából épített emelvényt fedeztünk fel, tetején fekvő találtuk az Amenhotep-házaspár homokkő szobrát. Mondanom sem kellene, hogy a szobor darabokban, a terem több pontján került elő, és még mindig hiányoznak az összeállításához és restaurálásához szükséges elemek. A töredékek közül itt a családi ülőszobor egyik, aránylag méretes töredékét mutatjuk be, amelyen Amenhotep feleségének, Mutemhebetnek összezárt lábai láthatók, egyik kézfejjével és az abban tartott folyondárszulák ágdarabbal, továbbá titulusát, nevét tartalmazó egy kolumnás szöveget, amely hosszú, fehér ruháját díszíti.

A *tengelyes folyosó* jobb oldalán indul az ún. *lejtőfolyosó*, amely bevezető szakasza után derékszögben balra fordul (ezen a helyen belátni a közvetlenül fölötté elhelyezkedő Menheperrászoneb/Bakneamun-sírba), hogy pár méteres távolság után ismét derékszögben megtörve haladjon tovább. A *lejtőfolyosó* teljes hossza 23 méter, a folyosó végén a házastárs számára kialakított közös sírkamra padlószintje alá további három kamrát vágta a sziklába a Ké-sőkor évszázadaiban.

A barlangszerű képződmény, amely két sziklasírnak is helyet ad, a jelentős mennyiségű törmelék kihordása után statikailag annyira meggyengült, hogy félni kellett a mennyezet beszakadásától. A Khokha-domb tetején felhúzott kunyhó, a terepet éjjel-nappal figyelő örök pihenőhelye, pontosan az Amenhotep-sír fölött helyezkedik el. Az őrszemélyzet tagjai naponta többször is le- és felszaladgálnak az őrzésükre bízott sírok és pihenőhelyük között, nem

Fa madárszobor az Amenhotep-sírből (9,40 cm; Tihanyi Balázs felvétele)

törődve azzal, hogy milyen károk érhetik az alattuk levő műemléket. A tragédia megakadályozására a mennyezetet aládúcoltattuk. Az aládúcolás megtervezése és kivitelezése Kulcsár Béla statikus mérnök, a budapesti és bécsi építészmérnöki kar oktatójának munkája volt.

Az ásásokkal párhuzamosan számos területen zajlott a feldolgozó munka. Így az emberi maradványok tudományos feldolgozása, az edényanyag restaurálása és lerajzolása, a dekorált (a festett mészkő, homokkő és vakolatra [mûna] festett) faltörödékek számbavétele s pontos leírása, dokumentálása, az ásások során előkerült számos kartonázs-fragmentum darabonkénti megtisztítása, az egymáshoz tartozó darabok összeállítása, restaurálása és lerajzolása, az előkerült egyéb leletek katalogizálása, a leletek fényképezése területén sok szakember tevékenykedett. Az ő fáradozásaikért, aktív közreműködésükért itt szeretnék köszönetet mondani. Álljon itt munkatársaim teljes, ábécésorrendbe szedett listája, akik az elmúlt nyolc évben sikerre vitték közös munkánkat: Horváth Zoltán, Horváth Teréz, Illés Orsolya, Karaba Tamás, Kárpáti János, Kozma Károly, Kulcsár Béla, Lehoczky Bálint, Dr. Makó Ádám, Dr. Matos Orsolya, Schreiber Gábor, Tihanyi Balázs, Tóth Gyula, Vasáros Zsolt.

Virtuális sírbejárásunk végén álljon itt egy fontos bejelentés. Pár nap múlva elhagyja a nyomdát az a kétkötetes munka, amelyben összefoglaltunk minden fontos információt, amit tudni érdemes a Khokha-domb lábánál elhelyezkedő TT 32-es sorszámot viselő objektumról. A több mint 380 oldalnyi szöveget, illetve 115 nagyméretű rajzot tartalmazó kötetek húszéves munkánk eredményeit összegzik. A két kötet csak a Dzsehutimesz házaspár életében befejezett építkezésekkel, azaz a sírtemplom első építkezési fázisával foglalkozik, és nem tér ki a sírhely későbbi történetére. A *Studia Aegyptiaca Series Maior* most induló sorozatunk

A családi sírszobor töredéke – Mutemhebet összerzárt lábai és kézfeje (16,50 cm; Tihanyi Balázs felvétele)

első kötetével, amelynek címe: *The Mortuary Monument of Djehutymes (TT 32)*, szeretnénk „ércnél maradandóbb” emléket állítani Kákósy László akadémikusnak.

(Az egyiptomi személyneveket illetően Kákósy László, *Ré fia* [Gondolat, Budapest, 1979] című munkájában a 424–427. oldalakon használt átírási rendszert vettem át. A kötet mutatói, így az átírási útmutató is Fábíán Zoltán munkája.)

IRODALOM

- H. S. K. Bakry, „A Stela from Heliopolis Dedicated to Edjo”: *Rivista degli Studi Orientali* 44 (1969) 177–180., különösen 178.
- P. Barthelmeß, *Der Übergang ins Jenseits in der thebanischen Beamtengräbern der Ramessidenzeit* (SAGA 2), Heidelberg, 1992.
- M. Bietak–E. Reiser-Haslauer, *Das Grab des ‘Ankh-Hor. Obersthofmeister der Gottesgemahlin Nitokris, I–II.* (ÖAWDG 6–7), Wien, 1978–1982.
- N. de Garis Davies–M. F. Laming Macadam, *A Corpus of Inscribed Egyptian Funerary Cones, Part I. Plates*, Oxford, 1957.
- Description de l’Égypte* ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l’expédition de l’armée française, publié par les ordres de sa majesté l’empereur Napoléon le Grande. Vols. I–X (Texts), Vols. I–XIII (Plates), Paris, de l’Imprimerie Impériale, 1809–1828..
- W. R. Dawson–E. Uphill, *Who Was Who in Egyptology?*², London, 1972.
- R. Engelbach, „Addendum to survey report on the maps of the Theban necropolis”: *ASAE* 24 (1924) 157–158.
- R. Engelbach, *A supplement to the topographical catalogue of the private tombs of Thebes (nos. 253–334): with some notes on the necropolis from 1913 to 1924*, Cairo, Printing Office of the French Institute of Oriental Archaeology, 1924.
- B. Engelmann–von Carnapp, „Soziale Stellung und Grabanlage. Zur Struktur des Friedhofs der ersten Hälfte der 18. Dynastie in Scheich Abd el-Qurna und Chocha”: J. Assmann–E. Dziobek–H. Guksch–F. Kampp (szerk.), *Thebanische Beamtennekropole. Neue Perspektiven archäologischer Forschung*. Internationales Symposium Heidelberg 9.–13. 6. 1993 (SAGA 12), Heidelberg, 1995, 107–128.
- B. Engelmann–von Carnapp, *Die Struktur des thebanischen Beamtenfriedhofs in der ersten Hälfte der 18. Dynastie* (ADAIK 15), Berlin, 1999.
- L. Habachi–P. Ghaliougui, „Notes on Nine Physicians of Pharaonic Egypt of whom Five Hitherto Unknown”: *BIE* 51 (1969–1970; 1971?), 15–23.
- P. France, *The Rape of Egypt. How the Europeans stripped Egypt of Its Heritage*, London, 1991.

- H. Gardiner–A. E. P. Weigall, *A topographical catalogue of the private tombs of Thebes*, London, 1913.
- P. Ghaliougui, *The Physicians of Pharaonic Egypt (SDAIK 10)*, Cairo, Al–Ahrām Center for Scientific Translations / Mainz am Rhein, 1983.
- J. Leclant, „Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 1970–1971”: *Orientalia* 41 (1972) 249–291.
- L. Manniche, „A 'Lost' Theban Tomb Reallocated”: *GM* 71 (1984) 37–41.
- L. Manniche, *Lost Tombs. A Study of Certain Eighteenth Dynasty Monuments in the Theban Necropolis*, London–New York, 1988.
- B. Porter–R. L. B. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, Vol. 1–6, Oxford, 1927–1939.
- B. Porter–R. L. B. Moss–E. W. Burney, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I. *The Theban Necropolis*. Part 1. *Private Tombs*, Second Edition, Oxford, 1960; ennek változatlan utánnyomása 1994-ben jelent meg.
- M. Saleh, *Three Old-Kingdom Tombs at Thebes. I. The Tomb of Unas-Ankh no. 413. II. The Tomb of Khenty no. 405. III. The Tomb of Ihy no. 186 (DAIK 14)*, Mainz am Rhein, 1977.
- M. Saleh, „The Tomb of the Royal Scribe Qen-Amun at Khokha (Theban Necropolis No. 412)”: *ASAE* 69 (1983) 15–28.
- K. J. Seyfried, „Bemerkungen zur Erweiterung der unterirdischen Anlagen einiger Gräber des Neuen Reiches in Theben – Versuch einer Deutung”: *ASAE* 71 (1987) 229–249.
- A. J. Spencer, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, Warminster, 1979.
- Az egyiptomániát bemutató kiállítás bécsi katalógusa: *Ägyptomanie – Ägypten in der europäischen Kunst 1730-1930*, Kunsthistorisches Museum Wien, Electa, Milano, 1994.
- Az Egyiptológiai Tanszék ásatairól
- TT 32: Bács A. Tamás, „Select Pottery – The 1990 Season”: *ActaArchHung* 44 (1992) 200–212.
- Bartos Zoltán publikációi: „Kapitel 17 des ägyptischen Totenbuches im Grab des Djehutimes (TT 32)”: *ActaArchHung* 45 (1993) 11–14; Jean-Jaques Rifaud és Dzsehutimesz thébai sírja (TT 32) – Egy szarkofágfedél szállításának kérdéséhez, *Ókor* 2004/2., 52–58.
- Fábián Zoltán publikációi: „The Artist of TT 32: sš qd P3jj?”: *Revue Roumaine d'Égyptologie* 1 (1997) 39–50; „Did They Say 'Yes' in the 19th Dynasty Version of Book of the Dead 145?”: *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis XV* (1999) 13–25; „Graffiti in TT 32”: U. Luft (szerk.), *The Intellectual Heritage of Egypt* (Studia Aegyptiaca XIV), Budapest, 1992, 137–156, Pls. VII–XIII; „Notes on the Opening of the Mouth in Theban Tomb 32”: *ActaArchHung* 47 (1995) 11–22; „Some Unusual or So–Called Late or Cryptic Hieroglyphs in Djehutimes' Tomb-Chapel (TT 32)”: *Revue Roumaine d'Égyptologie* 2 (1998–99), 29–34; Kákósy Lászlóval: „Hárfásdal Dzsehutimesz sírjában”: *AnTan* 37 (1993) 178–187, valamint: „Harper's Song in the Tomb of Djehutimes (TT 32)”: *SAK* 22 (1995) 211–225, Taf. 10–11.
- Gaál Ernő publikációi: *Stamped Bricks from TT 32* (Studia Aegyptiaca XV), Budapest, 1993; Kákósy Lászlóval: „First Preliminary Report on the Hungarian Excavation in Thebes–West, Tomb 32”: *ActaArchHung* 37 (1985) 13–22.
- Kákósy László publikációi (ásatási jelentéseit az *ActaArchHung* oldalain rendszeresen közölte, ezeket itt nem említem): „Hungarian Excavations in Thebes”: *Africana Budapest* 2 (1986) 98–104; „Magical Bricks from TT 32”: J. H. Kamstra–H. Milde–Wagten-donk (szerk.), *Funerary Symbols and Religion: Essays Dedicated to M. S. H. G. Heerma van Voss on the Occasion of his Retirement from the Chair in History of Ancient Religions at the University of Amsterdam*, Kampten, 1988, 60–72; „Tomba di Thutmosi”: A. M. Donadoni Roveri (szerk.), *Dal Museo al Museo. Passato e futuro del Museo Egizio di Torino*, Torino, 1989, 200–202; *Dzsehutimesz sírja Thébában*, Budapest, 1989; „A Strange Form of the Name Djehutimes”: *BSEG* 13 (1989) 69–71; „La tombe de Djehoutymès”: *Les Dossiers d'Archéologie* 149–150 (mai–juin 1990), 112–115; „Three Decrees of Gods from Theban Tomb 32”: *OLP* 23 (1992) 311–328; „Ungarische Grabungen in TT 32”: J. Assmann–E. Dziobek–H. Guksch–F. Kampp (szerk.), *Thebanische Beamtennekropolen* (SAGA 12.), Heidelberg, 1995, 49–54; „The Soter Tomb in Thebes”: S. P. Vleeming (szerk.), *Hundred–Gated Thebes*, Leiden–New York–Köln, 1995, 61–67; „A Stela on the Façade of TT 32”: J. Aksamit et al. (szerk.), *Essays in Honour of Prof. Dr. Jadwiga Lipinska* (Warsaw Egyptological Studies I.), Warsaw, 1997, 101–106.
- Schreiber Gábor, *Late Dynastic and Ptolemaic Painted Pottery from Thebes (4th–2nd C. BC)*, DissPann III.6., Budapest, 2003.
- TT 65: Tamás A. Bács, „First Preliminary Report on the Work of the Hungarian Mission in Thebes in Theban Tomb TT 65 (Nebamun/Imiseba)”: *MDAIK* 54 (1998) 49–64, Tafeln 1–2; Uő., „The so–called 'Monastery of Cyriacus' at Thebes”: *Egyptian Archaeology* (The Bulletin of the Egypt Exploration Society) 17 (2000) 34–36.
- TT 184: Z. I. Fábián, „Preliminary Report on the First Two Seasons in Theban Tomb 184 (Nefermenu)”: *SAK* 24 (1997) 81–102, Taf. 1.a–b.
- Bi'r Minayh: Luft Ulrich, „Sziklarajzok és feliratok 1.”: *Élet és Tudomány* LV/18 (2000), 559–561; Uő., „Sziklarajzok és feliratok 2.”: *Élet és Tudomány* LV/19 (2000) 596–599; Uő. et al., „Preliminary Report on the Fieldwork at Bir Minih, Arabian Desert”: *MDAIK* 58 (2002) 373–390, Pls. 36–39.